

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

लेखक भाषांतर कारक -

सन

१८.७३

नाटक

काशिनाथ गोविंद नातू

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचें नांव विजय शिंग

जुलियस सिझरचे भाषांतर.

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय नाटक

सं. क्र. ४४६

११

नाटक

११२ क
५ व

कलात्मक

विजयशिंगेसंग्रहालय

पुणे

विजयशिंगेसंग्रहालय भाणें,
सुल्यस नगर.

पुणे

१०-२२

हे नाटक

सेक्सपियर यांच्या जुलियस सीजर

इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतर

काशिनाथ गोविंद नानू

यांनी तयार केले.

त

पुणे येथे

वावाजी कृष्ण गोखले यांच्या

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिले.

ता० ५ माहे जुलै सन १९७२.

किंमत १२ भाणे.

1120
५७
१८७५

कलामवासी

काराम लिंककंड पटवदन

पांथे लखरणाई,

विजयशिंगेसंग्रहालय ठाणे,

बसोस नजार.

ग. सं. पटवर्धन

हे नाटक

सेक्सपियर यांच्या जुलियस सीजर

इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतर.

काशिनाथ गोविंद नानू

यांनी तयार केले.

त

पुणे येथे

बाबाजी कृष्ण गोखले यांच्या
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिले.

ता० ५ माहे जुलै सन १८७२.

किंमत १२ भाणे.

वे. शा. रा. रा. कृष्णशास्त्री चिपळुणकर

रिपोर्टर आन दी नेटिव प्रेस

फेलो आफ दि बांबे युनिवर्सिटी

यांस

हे लहानसे पुस्तक

ग्रंथकर्त्याने

परम प्रीतीने, आदराने व मित्रत्व बुद्धीने

नजर केले आहे.

प्रस्तावना.

आलीकडे कल्पित कादंबऱ्या आणि नाटके इत्यादि पुस्तकांचा मोठा पूर आला आहे. हे वस्तुतः पाहिले असता आपल्या देशाला एक वैभवच आहे, पण त्यांची जशा प्रकारची भाषा असावी तशी नसते व कल्पित कादंबऱ्यांतील गोष्टी एकाच तोडीवर लिहिलेल्या असतात. ह्यामुळे वाचणारे गृहस्थांची अभिरुची जाऊन ते उलटे कंटाळून जातात, ही एक मोठी दुःखाची गोष्ट आहे.

आपल्या भाषेत नाटकांची पुस्तके असणे हे अवश्य आहे, तेणेकरून भाषा सुधारते, लहानांशीं कोणत्या रीतीने वागायचे, मोठ्याशीं कोणत्या रीतीने वागावयाचे, सभ्य गृहस्थांची कशी अदबी ठेवावयाची, आपल्या बरोबरीच्याशीं कोणत्या रीतीने वागावे, हलकटपणा कोणता, सभ्यपणा कोणता, इत्यादि अनेक फायदे नाटकापासून आहेत, पण ते अद्याप आपल्या इकडे जीं नाटकांची पुस्तके झाली आहेत, त्यांत पूर्ण जितके दिसून यावे तितके येत नाहीत.

आतां हे पुस्तक इंग्रजी पुस्तकाचे शब्दशः भाषांतर आहे असे कोणी समजू नये. आपल्या देशास लागू

(२)

नाहींत अशा कित्येक गोष्टींचीं स्वरूपें व नावें बदललीं आहेत. भाषा उघड करण्यासाठीं कोठें कोठें आह्मी आपल्या पदरचे शब्द घातले आहेत.

नाटकांची भाषा कशी असावी व नाटके कशी असतात ह्यांचा मासला ह्या ग्रंथांत दृष्टीस पडावा म्हणून आह्मी बराच यत्न केला आहे. महाराष्ट्र व संस्कृत भाषेचे जे मर्मज्ञ आहेत आणि ज्यांनीं असल्या प्रकारचीं इंग्रजी पुस्तके शेंकडो वाचलीं आहेत ते तर ही गोष्ट निःसंशय कबूल करतील, अशी आमची खात्री आहे, पण म्हणा पाटलासारख्यांला हें आवडणार नाहीं; कारण त्यांच्या कानाला “ प्राणपती वंदन करिते ” “तूं किमर्थ येथें आलास ” “माझ्या आगमनाची इच्छा केली तदर्थ आले. ” “ वच्छा सांगतें श्रवण कर ” असल्या प्रकारची घेडगुजरी आणि उद्धट भाषा गोड लागून गेली आहे. राम पितांबराचा काचा बांधून बाहेर येऊन नाचत होते काय ? सरस्वती येऊन आपण हल्लीं पाहतों त्याप्रमाणें नाचत होती काय ? आम्हास वाटते नाहीं.

ह्या पुस्तकास ज्यांनीं आपला उदार आश्रय दिला व ज्या आमच्या परम भित्रांनीं हें छापविण्यास उत्तेजन दिलें त्यांचे आम्ही उपकार मानतो.

का० गो० नासु, भा० क०.

नाटक पात्रें.

विजयसिंग.	मुख्य सरदार.
आजितासिंग.	} विजयासिंग मरण पावल्यान तर झालेले राज्याधिकारी.
प्रतापसिंग.	
शूरसिंग.	
वाचस्पति.	
कालीप्रसाद.	} राजमंत्री.
लक्ष्मणप्रसाद.	
संग्रामसिंग.	
कुटिलसिंग.	
सुमेरसिंग.	} वंडवाले.
रामसिंग.	
किसनसिंग.	
बखतसिंग.	
इसरीसिंग.	} कोतवाल.
भिमसिंग.	
जवानसिंग.	
फत्तेसिंग.	
चतुरसिंग.	पंडीत.
जोशीबाबा.	

भीमसिंग.	कवि.		
कवि.			
हिरासिंग.	} संग्रामसिंग व कुटिलसिंग यांचे मित्र.		
अमृतसिंग.			
रणसिंग.			
तरुण गुलाबसिंग.			
सोनसिंग.			
भरतसिंग.			
मोहन			
भवानी.			
कासीराम.		} संग्रामसिंग यांचे चाकर.	
महिपत.			
हनुमान.			
नफर.	कुटिलसिंग यांचा चाकर.		
पद्मिनी.	विजयसिंगाची स्त्री.		
कमलनी.	संग्रामसिंगाची स्त्री.		

ग्रामस्थ लोक वगैरे.

अंक पहिला.

प्रवेश १

रामनगरांतील रस्ता—

ज्ञान—चला, निघारे रिकामटवळे लोक ! जा आपल्या घरोघर; आज काय सुटीचा दिवस आहे?—आपली हत्यारे बरोबर घेतल्याशिवाय तुम्ही मजूर लोकांनी कामाचे दिवशी तसे बाहेर फिरू नये हे तुम्हास समजत नाही काय ? कायरे बोल, तू कोण आहेस.

एक ग्रामस्थ—महाराज, मी सुतार आहे.

फत्ते०—तुझा गज व गुण्या कोठे आहेत ? तू इतका शळक फळक पोशाक करून कोठे निघालास ?

तू रे, (दुसऱ्यास म्हणतो) तुझा काय पेशा ?

दु० आ०—महाराज माझी म्हणजे मोठ्या कुशल कारागिरांत जमा आहे असे नाही. मी केवळ आबड धोबड काम करीत असतो.

फत्ते०—इतका पाह्याळ लावू नको. तू मला एक सांग, तुझा धंदा कोणता?

दु० आ०—माझ्या धंद्यांत कोणाची लांडी लबाडी करण्यास नलगे. त्यांत कोणत्याही प्रकारची मनास भीति

नाहीं असे मला वाटते. तो धंदा हा की, मी फाटलेले नीट करित असतो.

फत्ते०—अरे लुच्या ! इरसाल सोद्या ! तुझा धंदा कायतो सांग.

दु० ग्रा०—महाराज, मी विनंती करितो की, माझ्या शी आपण विघडू नये. परंतु कदाचित् आपला व माझा विघाड झाला तर मी आपणास नीट करीन.

फत्ते०—काय ! काय ! काय म्हटलेंस ? मला नीट करशील ! अरे दांडग्या.

दु० ग्रा०—नाहीं महाराज. तुम्हास बोललो नाहीं. माझ्या बोलण्याचा भाव इतकाच की, आपला जोडा फाटल्यास मी नीट करीन म्हणजे पुस्ती लावीन.

फत्ते०—हा ! हा ! तर तूं ठिगळें लावणारा चांभार आहेस काय ?

दु० ग्रा०—खरें आहे महाराज. माझ्या अरिवर मी पोट भरतो. कोण काय करित असतो याची मी कर्वाच पंचाईत करित नाहीं. माझी आरी बरी आणि मी बरा. वास्तविक म्हटलें म्हणजे मी जुन्या खेटरांचा हकीम आहे. त्यांच्या जिवीवर जेव्हां प्रसंग येतो, तेव्हां मी त्यांचा वचाव करित असतो. या गांवांत जितके म्हणून छानीने वागणारे लोक आहेत तितक्या सगळ्यांच्या जोड्यांला माझ्या हातचा सांधा सांधी आहे. नाहीं असा एकही नाहीं.

फत्ते०—पण आज तूं आपल्या दुकानांत बसावयाचे

। सोडून बाहेर का हिंडतोस, आणि ही जमात बरोबर घेऊन रस्तों रस्तों कां फिरतोस?

दु० ग्रा० — असें केल्यानें महाराज, मजकडे काम ज्यास्ती येईल; कारण हिंडून हिंडून लोकांचे जोडे फाटतील मग ते अर्थातच ठिगळें लावण्यास मजकडे येतील. येवढ्यासाठीं मी त्यांस घेऊन हिंडत आहे. परंतु मुख्य कारण निराळेंच आहे. ते हे कीं, विजयसिंग विजयी होऊन आला आहे, त्याची आज गांवांतून स्वारी मिरवणार आहे. तर आज आनंदाचा दिवस म्हणून आम्ही आपले कामावर गेलों नाहींत.

फत्ते० — त्याचा आनंदोत्साह कशाकरितां करावयाचा? अशी त्यानें काय कमाई करून आणली आहे? असे कोणते राजे त्यानें कैद करून आपल्या रयाला बांधून आणले आहेत? तु ही मूर्ख आहांत. दगड आहांत. मूर्खाहून मूर्ख आहांत. कितीरे तुम्ही निर्दय, दुष्ट हे! अरे तुम्हास अभयसिंगाचें कांहींच स्मरण नाहीं का! जेव्हां त्याची स्वारी निघत असे, तेव्हां त्यास पाहण्याकरितां तुम्हापैकीं कित्येकांनीं आपलीं पोरें कडेवर घेऊन सूर्योदयापासून सूर्यास्त पर्यंत कोणीं खिडकींत बसावे, कोणीं गच्च्यांवरून बसावे, कोणीं कोणीं धुराड्यांवरून देखील बसावे व इतका वेळ बसूनही तुम्ही कधीं कंटाळ नये; त्याचा रथ दृष्टीस पडला न पडला इतक्यांत तुम्ही सर्वांनीं मिळून आनंद घोष इतका मोठ्यानें करावा कीं, गंगानदींत त्या आनंदोत्साहाचा प्रतिध्वनी होऊन

एकच गर्दी उडत असे. आणि तेच तुम्ही आज सण नसतां अभयसिंगाचा प्राण नाशक जो विजयसिंग याचे साठी नवीन सण काढतां काय? लखपख पोषाख करून मिरतवत आहां काय? आणि त्याचे करितां रस्त्यांतून फुलांचे सडे घालून ठेवितां काय? चला निघा, घरोघर जा, हात जोडा व आपल्या देवाची अशी प्रार्थना करा कीं, “हे देवानो आम्ही फार कृतघ्न आहो याबद्दल आम्हास शिक्षा असावी खरी, परंतु एक वार क्षमा करा.” असें केलें तरच बरें, नाही तर तुमची बरी गत नाही.

जवान० — हे प्रीयदेश बांधवहो, तुमच्या सारिखे सर्व गरीब लोक असतील त्यांस जमवून तुम्ही गंगानदीचे तीरे जा व त्या नदीस तुमच्या अश्रुवारांनीं महापूर येई इतकें रुदन करा म्हणजे कदाचित देवांस दया येऊन ह्या कृतघ्नतेबद्दल तुम्हास ते शासन करणार नाहीत.

(ग्र.मस्य निघून जातात.)

जरी इतके नीच लोक आहेत तरी त्यांचीं मनं वळव्यु शिवाय राहिलीं काय? पहा ते कसे तोंड शिवल्यासारखे निमूटपणें निघून चालले आहेत ते. या मार्गानें तुम्ही सरकार वाड्याकडे जा. मी ह्या मार्गानें जातो. विजयसिंगाचे पुतळ्यावर पोषाक चढवले असल्यास ते दरोवस्त उतरून टाका.

फत्ते० — आपण असें केल्यास चालेल काय? आज नवरात्राची पहिली माळ आहे हें आपल्या ध्यानांत आहेना?

जवान० — असली म्हणून हरकत काय? विजयसि-

(५)

गाचे पुतळे तेवढे मात्र आलंकृत करुं देऊं नयेत,
१. कीच्याना हात लावूं नये. मी आतां जातो आणि
अडाणी लोकांची गर्दी रस्त्यांत जमली आहे ती मोडून
टाकतो. व तुम्ही तसेच करा. हे विजयसिंगाचे
कीर्तिरूप पंख लहान आहेत तोंच आपण उपटून टाका-
वेत. नाही तर हे वाढले म्हणजे त्याचे उड्डाण आते
उंच होईल व आपणावर केव्हा झांप घालील ह्याचा नेम
नाही.

प्रवेश २ रा.

चवाठा.

(विजयसिंग वाजत गाजत येतो; प्रतापसिंग देवीला
प्रदक्षिणा घालण्याकरितां सज्ज होऊन येतो; पदमिनी,
कमालिनी, वसंतसिंग, वाचस्पति, संग्रामसिंग, कुटिलसिंग,
सुमेरसिंग व पुष्कळ लोकांचा यवा त्यांमध्ये एक जोशी
मिळून येतात.)

विजय०—प्रिये!

सुमेर०—महाराज बोलतहित, गप्प रहा.

विज०—प्रिये!

पदमिनी—मी जवळच आहे.

विज०—प्रतापसिंग देवीला प्रदक्षिणा करित असतां
तूं त्यांचे मार्गांत उभी रहा. प्रतापसिंग!

प्रताप०—महाराज?

विज०—तुमच्या प्रदक्षणेच्या वाटेवर माझी प्रि सखी उभी राहिल तीस तुम्ही प्रसाद द्या, नाही तर गड बडोत विसरून जाल. कारण आपले वाडवडील सांगत आले आहेत की, वांश बायकांस ही प्रदक्षिणा करणाऱ्याने जर प्रसाद दिला तर त्यांचे वांशपण जाते.

प्रताप०—मा ही गोष्ट कधीही विसरणार नाही; हीच शी काय! कोणत्याही गोष्टीविषयी आपली आज्ञा होण्या-चाच उशीर.

विजय०—चालूंगा तर. सर्व विधीपूर्वक करा.

जोशी०—विजयसिंग महाराज!

विजय०—कोणी पुकारले?

सुमेर०—गलबा बंद करा. चप; कोणी बोलू नका.

विजय०—त्या हाजिऱ्यांत माझे नांव घेऊन कोण हाका मारते आहे? “विजयसिंग” असे शब्द कानावर मोठे झणझणून येतात. गडबडोत देखील ते ऐकायस येतात. बोल, कोण आहे ते; मी ऐकण्यास सिद्ध आहे.

जोशी०—विजयादशमी आली. सावध असा.

विजय०—तो कोण मनुष्य आहे.

संग्राम०—तो जोशी आहे. विजयादशमी आली सावध असा म्हणून सांगत आहे.

विजय०—त्याला मजपुढे आणा, त्याचे तोंड पाहूया.

कुटिलसिं०—ए बाबा! गर्दीतून इकडे ये. महाराजांच्या सन्मुख उभा रहा.

विजय०—काय म्हणतोस पुनः बोल पाहू.

जोशी०—विज । दशमी आली, सावध असा.

विजय०—अकलेचा कांदा बरळतो आहेसै घाटते!

चल, त्याच्याशी काय बोलायाचे आहे?

(संग्रामसिंग व कुटिलसिंग यांचे शिवाय सर्व जातात)

कुटिल०—आज प्रदक्षिणेचा समारंभ पहावयास तुम्ही जाणार आहां काय?

संग्राम०—मी जात नाही.

कुटिलसिंग०—माझे हात जोडून सांगणे आहे की आपण आज चलाच.

संग्रामसिंग०—मला गंमत बवायास नको. प्रतापसिंगाच्या आंगी जो खेलाडूयणा आहे तो माझ्यात नाही परंतु तुमच्या मनांत जाण्याचे असल्यास तुम्ही खुशाल जावे. मजकडून अडचण नाही.

कुटिलसिंग०—आलीकडे आपली कृपा व प्रेम मजवर पूर्वाप्रमाणे नाही असे दिसून येते. मजकडून लोभांत काहीं अंतर न होतां तुम्ही मात्र त्या स्नेहास परक्याप्रमाणे लेखू लागलां.

संग्रामसिंग०—कुटिलसिंग आपण भलतेच मनांत आणून का, जर माझे वर्तनांत फेर पडला असला तर त्याचे कारण माझा भीच मजवर रागावला आहे असे समजा. हल्ली माझे मनांत विपरीत कल्पना येऊन मी घ्रासून गेलों आहे. त्या कल्पना केवळ माझ्याच संबंधाच्या आहेत. त्यांचे योगाने कदाचित माझे चालचलणुकींत फरक पडला असेल, परंतु

याकरितां माझे मित्रांस वाईट वाटू नये. इतकें समजा
कों, माझे अंतर्यामी मला विंचू लागले आहेत. येवढ्याच
कारणानें लोभांत अंतर पडलें असेल, दुसरें कांहीं मनांत
आणूं नका.

कुटिलसिं०—असेंच जर असेल तर आपले मनो-
वृत्तीचा प्रकार माझे ध्यानांत आला नव्हता असें मला क-
बूल केलें पाहिजे. आपल्यास कळविण्यासारखें कांहीं विचार
माझे मनांत आलेले आहेत परंतु आपल्या वृत्तीचें मान मला नीट
समजलें नव्हतें म्हणून ते मी आपणास कळविलें नाहींत.
तसेंच गिळून बसलों, तर आतां मला सांगा महाराज,
आपलें रूप आपणास दिसतें काय?

संग्रामसिं०—कुटिलसिंग, आपलें रूप आपल्यास
दिसत नाहीं, कारण कोणताही पदार्थ दृश्य होण्यास त्या वरील
किरणें आपल्या नेत्रावर पडलीं पाहिजेत.

कुटिलसिं०—ठीकच सांगितलें. आपलें तोंड दि-
सण्यास आरसा लागतोच व आपल्यापाशीं तसे आरसे पुष्कळ
असतील, परंतु आपली खरी योग्यता काय आहे हें दृष्टिगोचर
करण्यास आपल्यापाशीं चांगला आरसा नाहीं. ही मोठी
दुःखाची गोष्ट आहे. “काय करावें! काळ कठीण आला!
उपाय नाहीं! संग्रामसिंग जर आपली योग्यता जाणता
तर बरें होतें.” असें मी चांगल्या चांगल्या लोकांच्या तों-
डून ऐकिलें आहे हें न म्हणणारा काय तो एक हाच अवि-
नाशी विजयसिंग.

संग्राम०—कुटिलसिंग, जी योग्यता माझे ठि-

(९)

काणीं खरोखर नाही ती तुम्ही मला सांगतां मजमध्ये
आहे आणि म्यां ती शोबून पहावी, यावरून तुम्ही
मला कोणत्या खाड्यांत नेऊन घालणार हें तरी सांगा.

कुटिल०—तर मग आतां मी सांगतो ऐकण्यास
तयार असा. ज्या अर्थी आपलें तोंड अरशांत पाहिल्यावांचून
आपल्यास चांगलें दिसत नाही, हें आपण जाणतां त्या
अर्थी मी आपला आरसा हेतो, आणि जी योग्यता आपणा-
स दिसत नाही ती मी खऱ्या रीतीनें दृष्टिगोचर करितों.
मजविषयी मनांत संशय आणूं नका. मी केवळ हसून
गोड करणारा आहे, जो भुटेल त्याशीं आणा शपता घेऊन
मित्रत्वाचा खरेपणा दाखविणारा आहे असें तुम्ही समजत
असाल किंवा ज्यांचें त्यांचें आर्जव करतां, त्यांना कवटाळि-
तो आणि पाठीमागे त्यांची निंदा करतां, किंवा एकादे ठि-
काणीं मंडळींत बसलों असतां दर एकाला आवडेल असें वरवर
बोलतो असें समजत असाल तर मग मात्र मी मोठा
प्राणघातकी आहे असें म्हणा.

संग्राम०—हा गोंगाट कशाचा आहे? लोक विजय-
सिंग यास राज्यपद देतात कीं काय, याचें मला भय पड-
लें आहे.

कुटिलसिं०—हं! हं! त्याची तुम्हास भीति वाटते
काय? तर मग त्याला राज्यपद मिळूं नये हें तुमच्या मनांत
आहे असें मला खचीत वाटते.

संग्रामसिं०—होय, कुटिलसिंग. त्याला तें न मिळावें
अशी माझी इच्छा खरी, तरी त्याजवर माझे प्रेम कमी आहे

असे तुम्ही समजूं नका पण तुम्ही इतका वेळ मला कशा-
करिता यांबवून घेतले आहे. तुमच्या मनांतून मला
सांगावयाचे आहे ते काय? जर ते काही सार्वजनिक
हिताचे असेल तर मग त्यांत मला मरण आले तरी मी
त्याची पर्वा करित नाही. मरणापेक्षां मी अपेशाला फार
भीतो.

कुटिलसिंग—जशी तुमची बाह्य मुद्रा मी जाणतो
तसे तुमचे अंतर्ग्रामही जाणतो. तुम्हाला अब्रूची मोठी
चाड आहे ह्याची मला काडीमात्रही धात नाही. मी
आपणास सांगणार त्यांतिल मुख्य मुद्याची गोष्ट म्हणजे
अब्रूच आहे. आतां, आपल्या या असल्या जिण्याला
तुम्ही व दुसरे लोक काय म्हणत असाल हे माझ्याने
सांगित नाही, परंतु माझे मला विचाराल तर मला वाटते
की, मजसारख्या यःकश्चित् मनुष्याच्या धाकांत राहणे
त्याजपेक्षां मरणे बरे. पहा जसा विजयसिंग जन्मतः
स्वतंत्र आहे; तसेच तुम्हा आम्हीही आहोत, आणि जसा
यंडी, वारा त्याला सोसतो, तसाच आपणासही सोसतो.
एके दिवशी यंडी फार पडली होती, तुफान सुटले होते,
गंगानदी दुबड्या भरून चालली होती तशांत विजयसिंग
मला म्हणाला, “कुटिलसिंग, या असल्या खवळलेल्या पुरांतून
मजबरावर उडी टाकून पलीकडे त्या टोंकाशी पोहत
चलशील? आहे तुझा हिऱ्या?” हे म्हणतांच मी तयारच
होतां. मी नदीत उडी टाकली आणि त्याला सांगितले, “ये
माझे मागून.” त्याप्रमाणे तो आला तर खरा. नदी खळ-

खळत होती आणि दोघेही खूप कसून झापा टाकीत होती आणि मोठ्या चढाओढीने पाणी तोंडीत होती, परंतु जेथे लागायाचें तेथे जाण्याचे अगोदरच विजयासिंग ओरडून म्हणाला, “कुटिलीसिंग, हात दे ! हात दे, नाही पक्षां बुडतो.”

तेव्हां मार्गे जसे भिमसेनाने वृद्ध कुंतीस व बंधूस लाक्षा गृहांतून आपल्या खांद्यावर घेऊन आणले तद्वतच मी या थकलेल्या विजयासिंगास गंगानदीचे लाटांतून घेऊन आलों; परंतु तोच मनुष्य आतां देव होऊन बसला आहे आणि उगीच त्याने मजकडे सहज नजर केली तरी मला जमिनीला लागून त्यास राम राम करावा लागतो. तसेच मार्गे वंग देशांत असतांना त्यास ताप येत होता व जेव्हां ताप आंगांत असे तेव्हां त्याला कापरे सुटे तें मी बंधे. रास्तविकच ह्या देवास हीच भरेहो ! त्या भेकडाच्या तोंडचें पाणी पळे आणि ज्या डोळ्याला आतां जग भितें आहे त्या डोळ्याचें तेज नहीसे होई; तो रडे तें मी स्वतः ऐकत असे. ज्या तोंडाने हल्लीं तो रजपूत लोकांस सांगतो “मजकडे लक्ष द्या” मी काय बोलतो हें ध्यानांत ठेवा त्याच तोंडाने एकाद्या दुखणेकरी मुली सारखें म्हणें अमृतीसिंग पाणी दे. शिव शिव काय आश्चर्याची गोष्ट ही की, असल्या रांड्या राघोबाने सगळ्याला मार्गे टाकून आपण एकट्यानेच राजभूषणें धारित !

संग्राम०—आणखी जयघोष होत आहे. मला खचित वाटतें की, विजयासिंगास कांहीं नवीन किताब देत आहेत. त्याजबद्दल ही त्याची वाहवा चालली आहे.

कुटिल०—काय विचारतां त्यानें जणू काहीं हें लहानसें जग आपल्या पायाच्या बेचकांत धरलें आहे. आपण यःकश्चित् माणसें त्याचे टांगेखालून जात येत आहोत आणि कोठें तरी कुत्र्याच्या मोतीनें मरूं पहातो आहोत. कधीं कधीं आपलें प्रारब्ध आपल्या हातीं असतें. आपण दुसऱ्याचे गुलाम होऊन रहातो यांत केवळ नेहमीं आपल्या जन्म-ग्रहांचा दोष असतो असें नाहीं. क्वचित् आपलाही असतो. आतां पहा. संग्रामसिंग आणि विजयसिंग, त्या विजयसिंगा-मध्येच काय विशेष असावे बरें? तुमच्या नांवापेक्षां त्यांचे-च नांव फार कां काढतात? बरें हीं दोन्हीं नांवां लिहून पाहिलीं असतां त्याच्या सारखेंच सुंदर तुमचेंही नांव आहे. त्यांचा उच्चार केला तर तोंडाला दोन्हीं सारखींच साजतात. वजन केलीं तर दोन्हींही सारख्याच तोलाचीं आहेत. दोन्हीं हीं भारलीं तरी विजयसिंग विजयसिंग म्हणून जितके लवकर पिशाच येईल तितकेच लवकर “संग्रामसिंग संग्रामसिंग” म्हणूनही येईल असें असून, देवा, जेव्हां तो विजयसिंग इतका माजला आहे तेव्हां तो खातो तरी काय? या काळाला धिःकार असो! रामनगरांतिल थोर लोकांचें बीज सर्व नष्ट झालें. अरेरे! रामनगरांत एकच कीर्तिवान् पुरुष उरला असें कधीं तरी झालें आहे काय? किंवा असें कोणाच्यानें आज म्हणवले असतें काय? पण आतां मात्र तसा प्रसंग आला खरा. वा! रामनगरांत ऐसपैस जागा झाली. थोर लोकांची गर्दी मोडली. आपले वडील सांगतात मार्गे संग्रामसिंग म्हणून एक गृहस्थ होता

(म्हणजे तुमचाच नांवकरी) त्याला राजा म्हटला म्हणजे समंधासारखा वाटे इतकें त्याला लोकसत्तात्मक राज्य आवडत असे.

संग्राम०—तुम्ही मजवर प्रीति करतां याची मला काडीमात्र शंका नाही. तुम्ही माझे मनांत काय भरवून देणार आहां हेही माझे लक्षांत आलें. याविषयी व हद्दींचा दिवस कसा आहे याविषयी माझे विचार काय आहेत हे मी तुम्हाला मग सांगेन, परंतु तूर्त तुम्ही सांगितलें आहे याजपेक्षां ज्यास्ती ऐकून घेऊन माझे मन कोणात्याही गोष्टीला प्रवृत्त व्हावे अशी माझी इच्छा नाही. तुम्ही सांगितलेल्या गोष्टीचा मी विचार करीन. जें सांगणार आहांत तें स्वस्थपणें ऐकून घेईन. असल्या महत्वाच्या गोष्टी ऐकून घेण्यास व त्यांची उत्तरे देण्यास मी योग्य वेळ शोधून काढीन, तेथपर्यंत माझे थोर मित्रा, याजवर तुम्ही विचार करा. आतां आपणावर जो कठीण प्रसंग गुदरला आहे अशा प्रसंगाला या शहरांत राहण्यापेक्षां एकाद्या खेड्यांत राहणें पतकरलें.

कुटिलसिं०—माझ्या या निर्जिव भाषणानें इतका तरी त्वेष संग्रामसिंगास आला हें पाहून मला आनंद झाला.

संग्रामसिं०—खेळ संपून विजयासिंग परत येत आहेत.

कुटिलसिं०—विजयासिंग यांची स्वारी तुम्हा जवळून जातांना सुमेरसिंगाचा पदर ओढून त्यास इशारा करा म्हणजे तो आपल्या नेहमीच्या तिसटपणानें आज सांगण्याजोगें काय झालें तें सांगेल.

(विजयसिंग व त्याची मंडळी येते.)

संग्रामसिंह०—मी तसे करतो परंतु हे पहा कुटिल-
सिंग, आज विजयसिंग रागावल्यासारखा दिसतो. बाकी-
च्या मंडळींनी हिरमुसलेली तोंडे केली आहेत. पाद्रीनी-
च्या गालावरची रोजची टवटवी नाही. राजवाड्यामध्ये
एकादे वेळेस राज्यमंत्र सभासदांचे व वाचस्पतीचे भांडण
होऊन वाचस्पतीचे डोळे जसे लालभडक दिसतात तसे
आज दिसतात.

कुटिलसिंह०—काय झाले ते सुमेरसिंग आपणास सांगेल.

विजयसिंह०—प्रतापसिंग.

प्रतापसिंह०—आज्ञा महाराज.

विजयसिंह०—मला खूल शरारती माणसे आवड-
तात. अल्प बुद्धि व रात्रभर रेड्यासारखे झोप घेणारे
असे लोक बरे. तो कुटिलसिंग पहा, रोडका जसा काहीं
सुहा महिन्याचा उपवाशी, त्याचे मनांत विचार फार घोळ-
तात. असले लोक भयंकर असतात.

प्रतापसिंह०—त्याजविषयी मनांत भीति वाळगणे
नको. तो फार थोर आहे. त्यास लोक फार वाखाणतात.

विजयसिंह०—तो आंगाने जाडा असता तर बरे
होते. मी त्यास भीत नाही खरा, पण जर मी भित्रा असतो
तर त्या रोडक्या कुटिलसिंगाचे जितके मला भय वाटते
तितके मला कोणाचेच न वाटते. त्याचे वाचन फार.
तो मोठा शहाणा आहे. त्याला कोण काय गोष्ट कोणत्या
हेतूने करितो हे सर्व समजते. प्रतापसिंग, जसे तुम्हाला

खेळायाला आवडते तसे त्याला आवडत नाही. त्यास गाणे नको. सहसा तो हसत नाही. आणि जरी हसला तरी आपण किती पोरकट आहोत, येवढ्या तेवढ्याचे आपल्यास हसू येते. यांत आपला वेडेपणा आहे असे आपण करू नये. हे विचार मनांत आणून जणू तो हसतो. असल्या लोकांनी आपल्याहून मोठा मनुष्य पाहिला म्हणजे त्यांस चैन पडत नाही म्हणूनच हे लोक भयंकर वाटतात. यांत आपण भ्यावे कोणाला हे मी तुम्हाला सांगितले. मी म्हणजे याला भितो असे नाही. मी नेहमी विजयसिंगच आहे. पण माझ्या उजवे बाजूस या (कारण मला डाव्या कानाने ऐकू येत नाही) आणि त्याजविषयी तुम्हाला काय वाटते ते सांगा.

(विजयसिंग व बरोबरचे लोक निघून जातात.)

(सुमेरसिंग मार्गे राहतो.)

सुमेरसिंग०—तुम्ही माझा शेला मघाशी ओढून इशारत केली तर तुमचे मनांत माझ्याशी कांही बोलावयाचे आहे काय?

संग्रामसिंग०—होय, सुमेरसिंग, आज विजयसिंगास इतके वाईट वाटण्यासारखे काय झाले?

सुमेरसिंग०—मला कां विचारतां. तुम्ही नव्हता काय त्याचे बरोबर.

संग्रामसिंग०—मी जर बरोबर असतो तर सुमेरसिंगास कां विचारतो.

सुमेर० -- विचारतां काय आज विजयसिंगास लोक राज्यमुकूट अर्पण करित हेत पण त्याने त्याचा स्वीकार केला नाहीं. पालथ्या हाताने एकीकडे साहून दिला. त्या वेळीं लोकांनीं एकच गजर केला.

संग्रामसि० -- दुसरे वेळेस गोंगाट झाला तो कशाचा बरें?

सुमेरसि० -- हे काय विचारोंवे. तेच कारण.

कुटिलसि० -- तीनदां गोंगाट झाला. तिसऱ्याने कशाबद्दल लोक ओरडले?

सुमेरसि० -- तेवढ्याच साठीं.

संग्रामसि० -- लोकांनीं त्याचे पुढें किरोट तीन वेळ आणून ठेविला काय?

सुमेरसि० -- होय, असेच खरें व तो दर खेपेस हलक्या हाताने किरोट मार्गे सारी. त्याने सारिलारे सारला म्हणजे ही आमची ग्रामस्थ मंडळी इमानी तट्टें ओरडलीच.

कुटिल० -- त्यास किरोट घे म्हणून कोणी म्हटलें?

सुमेरसि० -- प्रतापसिंगानें.

संग्रामसि० -- प्रियमित्रा त्याजविषयींची कधी हकीकत सांग बरें.

कुटिलसि० -- हकीकत कसली कपाळाची. तो सगळा प्रकार शुद्ध गाढवपणाचा होता. माझे लक्ष्य तिकडे नव्हतें. मी इतकेच पाहिलें कीं, प्रतापसिंगानें एक धाकटासा किरोट त्याचे पुढें ठेविला. तो पुढें ठेवितांच त्यानें तो हाताने

एकीकडे सारिला. परंतु जरी एकीकडे सारिला तरी त्याला तो नकोसा होता असें मला वाटत नाही. तो त्यानें मोठ्या हौसेनें घेतला असतां. मग प्रतापसिंगानें तो पुनः त्याचे पुढें ठेविला. त्यानें पुनः तो एकीकडे सारला, पण त्याजवरचा त्याचा हात लवकर निघेना. मग प्रतापसिंगानें तिसऱ्यानें त्याचे पुढें ठेविला. पुनः त्यानें एकीकडे सारला. तेव्हां विजयसिंग राज्यपद पतकरीत नाही म्हणून तें जे तेली, तांबोळी होते, त्यांनीं एकदम जयजयकार करून टाळ्या पिटल्या. तोंडानें तर इतके घाणेरडे शब्द काढिले कीं, विजयसिंग अगदीं गुदमरून गेला. त्याला मूर्छा आली आणि तो खाली पडला. तोंड उघडल्यानें ती वाईट हवा माझ्या तोंडांत जाईल म्हणून मला हसायाचें देखील भय वाटूं लागलें.

कुटिल०—पण ऐक अंमळ; कायरे, विजयसिंगाला मूर्छा आली?

सुमेर०—तो भरचवकांत पडला, त्याच्या तोंडाला फेंस आला आणि त्याची वाचा बसली.

संग्राम०—ही गोष्ट मला अशक्य वाटत नाही, कारण त्याला फेफरें येत असतें.

कुटिल०—नाहीं महाराज, फेफरें त्याला येत नाही, फेफरें येतं तुम्हा आम्हाला, या विचाऱ्या सुमेरसिंगाला ही येतें.

सुमेरसि०—तुमचें म्हणण्याचा अर्थ मी समजलों नाहीं. पण तो जमिनीवर पडला इतकें मला पक्कें ठाऊक

आहे. नाटकगृहांत नाटकपात्रांनी आपलें काम चांगलें वजाविलें म्हणजे त्यास लोक शाबासकी देतात तसे त्यांनी न केलें म्हणजे लोक त्यांची हुर्यो करितात त्याप्रमाणें बाजारांत जमलेले तेली, तांबोळी यानी केव्हां विजयसिंगास वाहवा द्यावी केव्हां त्याची हुर्यो करावी. बरें वाटलें म्हणजे तसें करावें न वाटल्यास असें. मी सांगतो हें जर खरें नसेल तर मग मला लबाड म्हणा.

संग्रामसिं०—तो शुद्धीवर आला तेव्हां काय म्हणाला.

सुमेरसिं०—तुमच्या गळ्याच्यान तो पडायचे अगो-
दर जेव्हां त्यानें असें पाहिलें कीं, आपण राज्यमुकूट स्वीकारला नाहीं म्हणून लोकांस फार बरें वाटलें तेव्हां त्यानें आपल्या बंडीचें विडें सोडलें आणि मान पुढें करून म्हणाला. “ही मान तुम्हापुढें ठेविली आहे. कापा किंवा ठेवा. मी सर्वस्वी तुमचा आहे” असें म्हणून खाली पडला, आणि खरोखरच मी एकादा हलका सलका मजूर असतो तर त्यानें कापा म्हणतांच मी जर कधीं न कापली असती तर मला महारा घरीं अन्न मिळालें नसतें. जेव्हां तो शुद्धीवर आला तेव्हां हात जोडून लोकांस म्हणाला. “महाराज, माझेकडून काहीं गैर झालें असल्यास तें केवळ माझ्या गयाळीपणामुळे घडलें असें समजलें पाहिजे” मी जेथे उभा होतो तेथे तिघी चौघी येसवा उभ्या होत्या. त्या मोठ्यानें ओरडून म्हणाल्या. “शिव! शिव! काय विचारा तळतळून सांगत आहे हो नाहीं बरें बाबा. तुझ्याविषयीं

आमचे मनांत काडीमात्रही राग नाही" पण त्यांच्या म्हणण्याकडे फारसे लक्ष द्यावयाचे नाही, कारण विजयसिंगाने जरी त्यांचे कोणतेही नुकसान केले असते तरी त्या असे म्हणण्यास चुकल्या नसत्या.

संग्राम०—आणखी हे झाल्यावर मग तो खिन्न होऊन निघून आला काय?

सुमेर०—होय असे खरे.

कुटिल०—वाचस्पती कांहीं म्हणाला काय?

सुमेर०—होय तो संस्कृत बोलला.

कुटिल०—त्याच्या बोलण्याचा शोक काय होता.

सुमेर०—नाहीं नाहीं, तुमची शपथ मला त्यांतले कांहीं समजले नाही, परंतु ज्यांना समजले ते एकमेकाकडे पाहून हसत आणि नाके मुरडीत. पण मला विचाराल तर ते विलकुळ समजले नाही. आतां मी तुम्हाला आणखीही थोडीशी खबर देतो. फत्तेसिंग व जवामसिंग या दोघांनी विजयसिंगाच्या पुतळ्यावरील पोशाक काढून टाकविले म्हणून त्यास कामावरून दूर केले. येतो आतां राम राम; आणखीही अशाच मूर्खपणाच्या गोष्टी होत्या, पण त्या आतां मला आठवत नाहींत.

कुटिलसि०—सुमेरसिंग, आज रात्री माझे घरो तुम्ही फराळास याल काय?

सुमेरसि०—मला आज फराळाला दुसरीकडे जावयाचे आहे.

कुटिलसि०—बरे उद्यां तरी.

(२०)

सुमेरसिं०—उद्यां पर्यंत जगलों वाचलों, तुमच्या बुद्धींत अंतर न पडलें आणि जेवण चांगलें असेल तर येईन.

कुटिल०—बरे मी तुमची वाट पाहीन.

सुमेर०—ठीक आहे, येतो. आतां उभयतांस राम राम.

(सुमेरसिंग निघून जातो.)

संग्राम०—कितीहो हा मठू झाला आहे. लहानपणीं शाळेंत असे तेव्हां मोठा पाणीदार असे.

कुटिलसिं०—जरी तो दिसायला कितीही मठू असला तरी एकाद्या हिऱ्याच्या किंवा महत्याच्या कामांत तो अजून तसाच आटोकाट आहे. हा त्याचा दांडगेपणा त्याचे शहाणपणाला शोभतो. कारण तेणेंकरून लोकांस त्याचे बोलणे ज्यास्तीं रुचकर लागते.

संग्राम०—हें खरें आहे. आतां मी आपला निरोप घेतों. उद्यां जर मेहेरबानी करून तुम्ही मजशीं बोलाल तर मी तुमच्या घरीं येईन किंवा मजीं असल्यास माझे घरीं या. मी तुमची वाट पाहतों.

कुटिलसिं०—मी असें करतो; तों पर्यंत हल्लींचा रागरंग कसा आहे याचा विचार करा.

(संग्रामसिंग निघून जातो.)

संग्रामसिंग तू तर सरदार आहेस तथापि तुंशी थोर बुद्धी वळ-
ल्या शिवाय राहिली नाही. म्हणून थोरानें नेहमीं थोरानें सहवास
करावा हेंच बरे. कारण मन कोणाचे वळावयाचे नाही,

असा कोण मनाचा घट्ट आहे? विजयसिंग मजशीं बोलतो चालतो खरा पण तो सगळा जुलमाचा रामराम. परंतु त्याचा खरा लोभ संग्रामसिंगावर आहे. मी जर संग्रामसिंग असतो आणि माझ्या जागी संग्रामसिंग असतां तर आज जसे मी संग्रामसिंगाचे मन वळविले तसे त्याने माझे वळविले नसते. आज रात्री मी तऱ्हेतऱ्हेच्या चिट्या लिहून संग्रामसिंगाच्या खिडक्यांतून टाकीन, जशा कांहीं त्या चिट्या त्याला वेगळ्या वेगळ्या लोकांकडूनच आल्या असे त्याने समजावे. त्या चिठ्यांतला मतलब इतका असावा की, रामनगरांत संग्रामसिंगाची मोठी प्रतिष्ठा आहे. आणखी त्यांत अन्योक्तीने विजयसिंगाची महत्वा कांक्षाही दर्शवावी. इतके केल्यावर मग पाहूम घेऊं विजयसिंगाला; एक त्याला हलवून तरी सोडू नार्ही तर आपण तरी हालांत पडूं.

प्रवेश ३ रा.

ररता.

गर्जना आणि बीज--समोरच्या बाजूने तरवार उपसून सुमेरसिंग य वाचस्पती असे येतात.

वाचस्पती--राम राम सुमेरसिंग विजयसिंगाला घरी घालविले काय? दमला कशाने? असे कावरे बावरे कां वघतां?

सुमेरसिंग०--ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावरून एका-

द्या अस्थिर पदार्थासारखी डळमळू लागली असतां तुम्हास कांहीं वाटायचें नाहीं काय? अहो वाचस्पती. माझे पहाण्यांत अशीं अशीं प्रचंड तुफानें आली आहेत कीं, त्याच्या योगानें भलीं भलीं भक्कम झार्डे देखील मुळासकट उपटून गेलीं आहेत. व दर्याही इतका खवळलेला, फेसाळलेला, ब्रेकाम झालेला मी पाहिला आहे कीं, जणू कांहीं भूतळीचें पाणी आकाशाचे गर्जना करणाऱ्या मेघांस भेटायचास जातें कीं. काय असें वाटे. परंतु आजपावेतो आणि ह्या घटकेपर्यंत तुफान सुटून अभिवृष्टी झालेली माझे कर्नाही पाहण्यांत आली नाहीं. याचें कारण दोहोतून एक असावें. एक तर देवलोकें देवामध्ये अपसांत लढाई सुरू झाली असावी किंवा आपण या मृत्युलोकच्या लोकांनी आपल्या उर्मटपणानें देवास चिथविलें म्हणून त्यांनीं ही पीडा आमच्या शासनार्थ पाठविली असावी.

वाचस्प० — कां बरें आणखी कांहीं नवल तुमच्या दृष्टीस पडलें काय?

सुमेरांस० — एका यःकश्चित गुलामानें आपला डावा हात वरती धरला होता. त्याच्या हातांतून दहा बीस मशाली एके ठिकाणीं कराव्यात इतकी मोठी ज्वाळा निघे. बरें इतकें अमून आपल्या हातावर अग्नी आहे याचें भान त्याला नसे व त्याचा हातही जळत नसे. त्या गुलामाला तुम्ही चांगलें ओळखतुं—आणखी राजवाड्यासमोर मला एक सिंह आढळला त्यानें मजकडे टक्कारून पाहि-

लें आणि मोठ्या तोऱ्याने मजजवळून गेला पण माझ्या वाटेस गेला नाही. ही पहा तेव्हापासून उपसलेली तरवार भी अजून म्यानांत घातली नाही. आणखी एके ठिकाणी कांहीं बायका जमलेल्या मी पाहिल्या त्यांजवर जणू प्रेतकळा आली होती आणि भीतीने त्यांचे कांहींचे बाईच होऊन गेले होते. त्यांनी शपता वाहून मला सांगितले की, आंगाला आग लागलेली माणसे रक्ष्यांतून इकडे तिकडे फिरतांना आम्ही पाहिली. आणखी दिवाभीत पाखळं भर दिवसा दोन प्रदरी भोती चौकांत बसून ओरडू लागले. हे सगळे चमत्कार जेव्हां एके वेळेस घडून आले तेव्हां हे स्वाभाविक आहेत, आणखी अमक्या अमक्या कारणाने घडले असावेत असे म्हणून उपयोग नाही; कारण जेथे हे घडले तेथील लोकांवर कांहीं तरी अनर्थ गुदरणार याची ही दुःश्चिन्हें आहेत असे मला खर्चात वाटते.

वाचस्प०—खरोखरच काळ मोठा विपरीत आला आहे, परंतु लोकांची अशी चाल आहे की, एकदा गोष्टीचे भलतेच कारण सांगायचे, वास्तविक कारण ते एकीकडेच रहाते. असो, उदईक विजयसिंगाची स्वारी दरबाराला जाणार आहे काय?

सुमेरसि०—होय; कारण त्याने प्रतापसिंग याजबरोबर तुम्हास सांगून पाठविले आहे की, मी उद्यां दरबारास येतो.

वाचस्प० — बरें तर सुमेरसिंग रामराम असल्या हवेंत बाहेर पडणें नीट नव्हे.

सुमेरसिं० — रामराम वाचस्पती.

(वाचस्पती निघून जातो)

(कुटिलसिंग येतो.)

कुटिल० — कोण आहे तें?

सुमेर० — एक रजपूत आहे.

कुटिल० — तुम्ही सुमेरसिंग आहांत. असें मी तुमच्या शब्दावरून तुम्हाला ओळखिलें.

सुमेर० — तुम्ही कानाचे तिखट आहांत. कुटिलसिंग कसलेहो रात्र आजची ही!

कुटिल० — ती भव्या लोकांस मोठी सुखदायक आहे.

सुमेर० — असली कडाक्याची हवा पडलेली कोणाचे कधी अनुभवास आली असेल काय ?

कुटिल० — या मृत्यु लोकीं किती पातक झाले आहे हें ज्यांस माहित आहे त्यांचे अनुभवास ती आली आहे. मला विचाराल तर मी रात्री खुशालपणें हिंडलों. रात्र जरी इतकी भयंकर आहे तरी हें पाहिलें सुमेरसिंग, अशा उघड्या छातीनें आंगांत विशेष कपड्याची मजबुती नसतां गारा आंगावर घेत फिरलों आणि अभाळ फोडून काळ्या निळ्या विजा चमकत तशा विजांच्या सपाट्यांत मी जाऊन उभा राहिलों.

सुमेर० — पण असल्या कडाक्यांत तुम्ही कशा-
ला गेला; भगवान परम समर्थ जेव्हा आपले
भयंकर दूत म्हणजे ही चिन्हे आपणास भेडावण्यासाठी
पाठवितो तेव्हा माणसांची तर हंबलंडीच होऊन जाते.

कुटिल० — तुम्ही वेडे आहात. रजपूत लोकां-
मध्ये जे पाणी असावे ते तुम्हामध्ये नाही, अथवा असून
तुम्ही त्याचा उपयोग करून दाखवित नाहीत. तुम्ही उदास
दिसतां, टकमक पाहतां, आणि अचंब्यांत पडला आहां.
आणि इतके कशाकरितां तर ही पंचभूते खवळली
म्हणून; परंतु ही आग्निवृष्टि कां होते? भुते इकडे
तिकडे कां हिंडतात? पशू पक्षी यांनी आपले धर्म कां
सोडले? म्हाताऱ्यांच्या अकला कां गेल्या? मुले वाजवी-
पेक्षां ज्यास्ती शहाणी कशाने झाली? ताःपर्य सर्व वस्तूनी
आपापले धर्म टाकून विपरीत धर्म कां धारण केले?
याचे कारण जर तुम्ही रास्त रीतीने शोधून पहाल, तर
तुम्हाला असे आढळून येईल की, ही सर्व परमेश्वराची कृति
आहे व आपणावर जो अनर्थ येऊन गुजरणार त्याची ही
मयप्रदर्शक सूचना आहे. आजच्या रात्री सारखाच एक
भयंकर पुरुष आहे. जर म्हणाल तर त्याचे नांव
सांगेन. तो पुरुष राजवाड्यामधील सिंहासारखा फूं फूं
करीत हिंडतो, मुडरे उकरतो आणि गर्जना करीत
हेंडतो; त्या मनुष्याचा स्वतः पराक्रम विचाराल तर तुमच्या
आशा पेक्षां ज्यास्ती नाही. असे असून तो प्रचंड होऊन
सज्ज आहे. तो या रात्री सारखाच भयंकर भासतो.

सुमेरसिं०—असा मनुष्य विजयसिंग. होयना कुटिलसिंग?

कुटिलसिं०—तो कोणीही असो. हर! हर! आपलं पूर्वज म्हटले म्हणजे शरीराने व मनाने वळकट होते पण हल्ली त्यांच्या सारखी दांडगी आपली शरीरे मात्र आहेत. मने तशी राहिली नाहीत. आपण आपल्या आयांचे वळणावर गेलो. हल्लींच्या आपल्या परतंत्रपण वरून व सोसाळूपणावरून असे दिसते की, आपण मर्द नाहीत.

सुमेरसिं०—खरोखरच लोकांत अशी वदंता आहे की, राज्यमंत्र सभासद उदईक विजयसिंगास राज्यवस्त्र देणार आहेत आणि असेही ठरणार की, राजपुत्रस्थान शिवाय करून सर्व ठिकाणी त्याने राज्य मुकूट धारण करावा.

कुटिलसिं०—असे जाले तर ह्या कट्यारीला मी आपल्या काळजाचेच ध्यान करीन. मग कुटिलसिंगाला परतंत्रतेच्या पाशांतून सोडविण्यास दुसरा मनुष्य नलगे, त्याचा तोच आपली सुटका करून घेईल. वाहवा! देवा, काय तुझी लीला आहे! कितीही अशक्त मनुष्य असला तरी तो अती सामर्थ्यवान होतो. राजे कितीही जुलमी अमले तरी त्यांची फजिती होते. शरीराचे काही अंगा, परंतु आत्म्याचे सामर्थ्य इतके आहे की, त्यास तुम्ही दगडी बुर्जात कोंडा, पितळेचे तट बांधा, हवेचा बुंद येणार नाही, अशा अंधारकोठडीत

ठेवा, किंवा लोखंडाच्या बळकट बिट्या घाला, तरी तो या कोणत्याही प्रतिबंधांत राहणार नाही. या ऐहिक पाशांचा जीवास कंटाळा आला असल्यास आपली सुटका करून घेण्याचें सामर्थ्य त्याचे आंगीं असतें. हें जर मला समजत आहे तर सर्वांना अशी खातरी असूद्या की, मला हवा तेव्हां मी लोकांच्या जुलमांतून सुटून जाईन. कोणाच्या काचांत राहणार नाही.

सुमेरिसि०—मला देखील असें करितां येईल. आणखी मलाचसें काय कोणत्याही कैदीला कैदेचा जाच सोसवेनासा झाला म्हणजे आपल्या जिवाची सुटका करून घेणें त्याचे स्वाधीन आहे.

कुटिलसि०—हें जर खरें आहे तर विजयसिंगाचा जुलूम लोक कां चालूं देतात बरें? पण त्या विचाऱ्याकडे काय! रजपूत लोक शेक्या न होते तर तो लांडगा कां होता? रजपूत लोक हरणें झालीं नसतीं तर तो वाघ होऊन कशाला बसला असता? ज्यांना थोड्या वेळांत मोठा जाळ करावयाचा आहे ते लांकडे लावीत नाहींत, गवत घालतात, तसें या नीच विजयसिंगाचा कीर्तिरूप अग्नी प्रदीप्त करण्यास त्यानें हें रामनगरच्या लोकांचें गवत केलें आहे. इतकें आपण आज उष्टया पत्रावळी झालों काय? इतकें निरुपयोगी व निर्जीव आपण झालों काय? पण मी काय करितों हें! दुःख वेदनेनें काय झरळतों आहे? कदाचित् या मनुष्यास कैदेत राह-

ण्याची आवड असून तर हे मी त्याजबळ बोलत नसेनना! बरे जर असे असले तर हे मला पक्के ठाऊक आहे की, याचा जाब मला दिला पाहिजे, पण मी हत्यार बंद आहे मी कशाचीच परवा करीत नाही.

सुमेरसिं० — तुम्ही सुमेरसिंगाशी बोलत आहा. मी तोंडा पुरता बोलणारा मनुष्य नव्हे. या माझ्या हातावर हात, दुःखाचे निवारण करण्यास मंडळी जमून कंबर बांधीत असला तर मी म्हणजे कोणत्याही कामांत उडी घालण्यांत कोणाला हार जाईन असे समजू नका.

कुटिलसिं० — झाले आता, हातांत हात घालून तुमचे आमचे वचन झाले. ऐकलेत सुमेरसिंग, कित्येक महान थोर थोर रजपूत लोकांची मने काहीएक काम हाती घेण्याकरितां मी वळवून ठेविली आहेत. काम धोक्याचे खरे पण अन्नूचे आहे. आता मंडळी अभय सिंगाचे देवडीवर माझी वाट पहात असेल हे मला पक्के ठाऊक आहे. कारण आज रात्री वारा, पाऊस, वीज यांचे योगाने बाहेर फिरण्याची सोय नाही. आपल्या कामाचे व या रात्रीचे स्वरूप एक सारखे दिसते दोन्ही फारच भयंकर व घातुक आहेत.

(भीमसिंग येतो.)

सुमेरसिं० — जरा उगे आसा, हा कोण लवकर येत आहे पाहू द्या.

कुटिलसिं० — तो भीमसिंग आहे. मी त्याचे चाल-

(२९)

प्यावरून त्याला ओळखितो. तो मित्र मंडळीपैकींच आहे. भीमसिंग, इतक्या घाईने कोठे चाललां ?

भीमसिंग०—तुम्हास पहायला, तो कोण आहे? इसरीसिंग?

कुटिलसिंग०—तो इसरीसिंग नव्हे, सुमेरासिंग आहे. मंडळीतलाच आहे. भीमसिंग, मंडळी माझी वाट पहात बसली आहे काय?

भीमसिंग०—मंडळीतला आहेना.? फार बरे. कायहो आजची भयंकर रात्रही! आपल्या पैकीं दोघा तिघांच्या काहीं चमत्कार दृष्टीस पडले.

कुटिलसिंग०—पण तें असूं दे. माझी वाट पहात मंडळी बसली आहे किंवा कसें तें सांग.

भीमसिंग०—होय वाट पहात आहेत. काय सांगावें, कुटिलसिंग, जर हा थोर मनाचा संग्रामसिंग आपल्याकडे बळवाल तर मग मात्र—

कुटिलसिंग०—तुम्ही स्वस्थ असा. भीमसिंग, हा फागद ध्या आणि जपून कोतवालाचे खुर्चीवर संग्रामसिंगालाच सांपडे असा ठेवा. हा ध्या दुसरा. हा त्याचे खिडकीतून घरांत टाकून द्या आणि हा एक थोरल्या संग्रामसिंगाच्या पुतळ्यावर लाखेनें चिकटवा. इतकें करून अभयसिंगाच्या देवडीवर या म्हणजे आम्ही तुम्हाला तेथें भेटूं. तेथें बखतसिंग आणि रामसिंग आहेत काय?

भीमसिंग०—काय तो एक इसरीसिंग मात्र नाही.

वांकी सगळे आहेत. तो तुमच्या घरी तुम्हाला बघावयास गेला आहे. बरे तर मी आतां लवकर जातो आणि तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे या कागदाची व्यवस्था करतो.

कुटिलसिं०—हें करून अभयसिंगाच्या नाटक गृहांत या.

भीमसिंग जातो.

चला सुमेरसिंग, तुम्ही आणि मी दिवस निघायाचे अगोदर संग्रामसिंगाची गांठ घेऊं. तो बारा आणे आपल्याकडे आहेच, आणखी एकदां भेट घेतली म्हणजे सोळा आणे होईल.

सुमेरसिं०—चार लोकांत त्याची मानमान्यता चांगली आहे. या कारणानें जसा लोखंडाला परीस लावला म्हणजे त्याचे सोने होते तसें तो आपल्यामध्ये असल्यानें आपली पापे वाह्याकोळ्या इतकीं असलीं तरी आपण वाल्मिकाच्या योग्यतेचे दिसूं—

कुटिलसिं०—त्याचे स्वतः विषयी, त्याचे योग्यते विषयी, आणि त्याचे अवश्यकते विषयी जी तुमची समजूत आहे ती खरी आहे. पण आतां चला जाऊं, कारण मध्यान रात्र उलटून गेली तर उजडण्याचे अगोदर आपण त्याला जागा करूं आणि त्याजविषयीचा पक्का खुलासा काढूं.

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

संग्रामसिंगाची बाग.

संग्रामसिंग येतो.

संग्रामसिंग०—कायरे ए! महिपत! नक्षत्रायरून (आपल्याशी) रात्र कित्ती उरली हें समजत नाही. ए! महिपत! मला इतकी गाढ निद्रा लागली तर बरें होतें मग त्याबद्दल मला जरी कोणी नावें ठेविलीं असतीं तरी चिंता नव्हती. ए! महिपत ऊठ जागा हो. अरे तूं उठणार नसे केव्हां!

महिपत येतो.

महिपत—मला हाक मारली महाराज?

संग्रामसिंग०—माझ्या खोलीत दिवा लाव आणि मला हाक मार.

महिप०—आज्ञा महाराज.

(चाकर निघून जातो.)

संग्रामसिंग०—(आपल्याशी) त्याला मारल्याशिवाय तें होणें नाही. बरें माझ्या संबधानें म्हटलें तर त्याचा माझा खासगी रीतीचा कांहीं आकस ही नाही, त्याजवर हत्यार उचलावयाचें हें फक्त सार्वजनिक हिताकारितां. त्याचे इच्छेनुरूप जर त्याला राज्य वस्त्रे मिळालीं तर

त्याच्या स्वभावांत अंतर पडेल की काय हे पाहिले पाहिजे. ज्या दिवशीं जन चांगले पडते त्याच दिवशीं आपणास फार जपून चालवे लागते; कारण त्या वेळेसच सर्प वगैरे बाहेर पडतात. तसें मनुष्यावर संपत्तीचे किरण पडले म्हणजे त्याचे अविचार विशेष करून दृष्टोत्पत्तीस येतात. असें आहे तर त्याला बसून दिली म्हणजे आपली शेडी त्याचे हातांत गेली. मग तो आपल्याला हवे तसे हेलकोवे देईल. मनुष्याला अधिकार असून त्याचे मनांत दया माया नसली म्हणजेच त्याचे थोरवीचा वाईट उपयोग होतो. पण वास्तविक म्हटले म्हणजे विजयसिगाने अति क्रोधाने किंवा अति लोभाने कोणतीही अविचाराची गोष्ट केली असें मला स्मरत नाही; पण साधारण रीत्या लीनता म्हटली म्हणजे थोरवीला चढण्याची एक शिडी आहे असें म्हणण्यास चिंता नाही. ही शिडी चढतांना चढणाऱ्याचे तोंड शिडीकडे असते, पण तो एकदां सगळ्याहून धरच्या पांढऱ्यावर चढला, म्हणजे शिडीकडे पाठ फिरवितो आणि धर पहात असतो. ज्यां पांढऱ्याच्या योगाने आपण इतके उंच गेलो त्यांकडे तो लक्ष ठेवीत नाही. त्यांना सुच्छवत् मानतो. असें कदाचित् विजयसिंग करील. आपल्या योगाने त्यास राज्यपद मिळून तो आपल्यालाच हलकट समजू लागेल तर असें होण्याचा संभव आहे म्हणून त्याला राज्यपदच मिळूं न देणें हें बरे; पण त्याची प्रस्तुतची स्थिति पाहिली असतां आपणास

(३३)

कुरापत काटण्यास जागा नाही. म्हणून त्याला मारण्याला
असे कारण दाखविले की, तो आहे त्याजपेक्षा उपास्ती
वाढला म्हणजे अशा अशा धराला जाईल. व तो
जरी हल्लीं सर्प नाही तरी तो सर्पाचे पिलू आहे. मोठा
शाला म्हणजे आपल्या जातीवर जाणार म्हणून लहान
आहे तोंच ठेचून टाकावा, असे म्हटले म्हणजे साजेळ.

महिपत पुनः येतो.

महिप० — महाराज, आपल्या खोलीत दिवा लावून
ठेविला आहे. तेथे चकमक पहात असतां हा कागद मला
खिडकीत सांपडला. ही पहा त्याजवर अशी मोहर केलेली
आहे. मी जेव्हां निजलो तेव्हां हा कागद तेथे खचित
नव्हता.

संग्रामसि० — जाऊन निज जा. अजून उजा-
डले नाही. महिपत उद्यां दसरा नव्हे काय!

महिप० — महाराज, मला ठाऊक नाही.

संग्रामसि० — पंचांग पाहून मला सांग.

महिप० — आज्ञा महाराज

महिपत जातो.

संग्रामसि० — आज तारे इतके तुटत आहेत की,
त्यांच्या उजेडाने मला याचायास दिसते.

पत्र उघडून वाचतो.

“संग्रामसिंग तुम्हाला झोप लागली आहे. मागे व्हा
आणि तुम्ही कोण आहांत याचा विचार करा.”

बोला, हाणा, सोडवा. संग्रामसिंग तुम्ही निजले आहांत जागे व्हाः"—जेथे हा कागद सांपडला तेथे आमच्या प्रकारचे कागद मला पुष्कळ वेळां सांपडलेले आहेत. "काय रामनगर," वगैरे—आतां याचा अर्थ असा केला पाहिजे. "काय रामनगर" म्हणजे रामनगर एका मनुष्याच्या धाकांत राहिल काय? काय रामनगर? आणि एकाच्या धाकांत? कशाला पाहिजे. पूर्वी चंद्रसेन यास राजा म्हणतांच त्यास माझे पूर्वजांनी रामनगरांतून हकून दिले. "बोला हाणा सोडवा," मी बोलावे, हाणावे, सोडवावे, असा आग्रह मला रजपूत लोक करतात काय? हे रजपूत लोकानी. तुम्हाला बोलून हणून जर सुख वाटत, असेल तर मी तुम्हाला वचन देतो की, मी तसे करण्यास तयार आहे.

महिपत पुनः येतो.

महिप०—महाराज अश्वीन महिन्याचे नऊ दिवस होऊन गेले.

संग्रामसि०—बरे आहे, दाराकडे जा. कोणी दार वाजवत आहे.

महिपत जातो.

(आपल्याशी) कुटिलसिंगाने विजयसिंगाचा राग माझे मनांत आणून दिल्यापामून मला झोप नाही. कोणतेही एकादें भयंकर कृत्य करायाचें असलें म्हणजे त्या कृत्याविषयी प्रथमतः मनांत कल्पना आल्यापासून तें कृत्य

(३५)

घंडे पर्यंत मनाची स्थिती भयंकर स्वप्नाप्रमाणे होत्ये, मनदेवता व मनोविकार यांचा वाद सुरू होतो, आणि जशी एखाद्या राण्यांत बंडाळी होऊन जाते तशी मनाची अवस्था होते.

महिप०—महाराज, आपले बंधु कुटिलसिंग दारा-पारीं उभे आहेत. त्यांची इच्छा तुम्हाला भेटण्याची आहे.

संग्रामसि०—ते एकटेच आहेत काय?

महिप०—त्यांजबरोबर आणखी मंडळी आहे. एकटे नाहीत.

संग्रामसि०—तू त्यांना ओळखतोस?

महिप०—नाही महाराज, मला तोंड ओळखतां येत नाही. नये म्हणून त्यांनी आपले दुपटे कानावरून ओढून घेत आहेत. व शाली तोंडावरून घेतल्या आहेत.

संग्रामसि०—त्यांना आंत येऊंदे. ते कटांतलेच आहेत.

(चाकर निघून जातो)

(आपल्याशी) गड्यानीं रात्रीची वेळ म्हणजे अशी असते कीं, त्या वेळेस दुष्ट कर्मे करण्यास प्रतिबंध अगदीं कमी असतो, पण अशा अंधाराच्या वेळेस देखील तुम्ही आपल्या भयंकर मुद्रा दाखविण्यास लाजतां काय? मग तुमचीं हीं अक्राळ विक्राळ तोंडे लपविण्यास गडद अंधाराची गुहा दिवसाढवळ्या कोठें सांपडेल! तर मग गड्यानीं, असली गुहा पहात हिंडूं नका. हसण्याखालीं, गोड

बोलण्याखाली घालवा; कारण तुम्ही आपल्या स्वाभाविक मुद्रा धारण करून जर फिरलांत तर तुम्ही ओळखून आल्या शिवाय राहणारच नाहीत. मग कितीही छक्के पंजे करा.

(कुटिलसिंग, सुमेरसिंग, बखतसिंग, भीमसिंग, इसरोसिंग आणि रामसिंग मिळून घेतात.)

कुटिल०—आम्ही आपली शोप मोडली यांत आमचे कडून फाजील उद्धटपणा झाला असे वाटते. राम राम संग्रामसिंग! आमच्या येण्याने आपणास तसदी तर होत नाहीना!

संग्रामसि०—एक तास झाला मी उठलोच आहे. तशांत आज मला रात्रभर शोप कोठे आली? हे तुमच्या बरोबर आलेले लोक माझ्या ओळखीचे आहेत काय ?

कुटिलसि०—होय, ते सगळे तुमच्या ओळखीचे आहेत. त्यांपैकी तुम्हाला पूज्य न मानणारा असा एक ही नाही आणि प्रत्येकाची अशी इच्छा आहे की, जसे सर्व योर रजपूत लोक तुम्हास मानतात तसे तुम्ही आपल्याला मानावे. तुम्ही आपली वास्तविक योग्यता समजावी. हे रामसिंग आले आहेत.

संग्रामसि०—बरे झाले ते आले.

कुटिलसि०—हे बखतसिंग.

संग्रामसि०—वा! बरे झाले! या.

कुटिलसि०—हे सुमेरसिंग, हे भीमसिंग, आणि हे इसरोसिंग.

संग्रामसिं० —संगळे आले मला फार बरे वाटले. आज रात्री तुमच्या डोळ्याशी डोळा नाही असे तुम्ही कोणते किकीरीत आहां?

कुटिलसिं० —मी थोडासा अर्ज करूं काय?

(ते एकमेकांच्या कानाशीं लागतात.)

बखतसिं० —ही पूर्व, इकडेच सूर्योदय व्हावयाचा. नव्हे काय?

समेरासिं० —नव्हे.

भीमसिं० —माफ करा. तिकडेच व्हावयाचा. ते पहा तिकडे पांढरें पांढरें दिसते. ते सूर्योदयाचे पूर्व चिन्ह आहे.

सुमेरासिं० —तुम्हां दोघांनाही समजत नाही असे तुम्हाला कबूल केले पाहिजे. माझी तरवार मी ज्या दिशेकडे केली आहे, तिकडे सूर्योदय होतो, म्हणजे दक्षिणेच्याच बाजूला आहे; कारण हे दक्षिणायन आहे. आता आणखी दोन हेन्यानीं सुमारे सूर्य उत्तरेकडे पळेल आणि त्याचा शय उत्तरेच्या बाजूस होत जाईल, पण थेट पूर्व म्हटली म्हणजे अगदी राजवाड्याकडे आहे.

संग्रामसिं० —आतां तुम्ही एक एकजण माझे हातावर हात द्या.

कुटिलसिं० —आणि आपण शपथा घेऊं.

संग्रामसिं० —नाही, नाही, शपथ वाहवयास नको, कारण आपले परस्परांचे इमान, आपले हाल, आणि हा कडू काळ इतक्या गेष्टींनीं जर आपला निश्चय दृढ

होत नाही, तर शपथेने काय व्हावयाचें आहे? मग चला तर आपापल्या घरीं जाऊन स्वस्थ निजुं या मग चलूं द्या हा जुलूम. जशी ज्यावर पाळी येईल तसें त्यानें मरावें परंतु या गोष्टीमध्ये भिऱ्या माणसास धैर्य येण्यासारखा गुण आहे आणि बायकांना देखील त्वेष येईल असें आहे तर मग देशबांधवांनीं, आपली दाद लावावयास आपण उठावणी करावी म्हणून आपणास चढी देण्यास दुसरें कशाचें साह्य नको. हा आपला पक्षच पुरे आहे. आपण या कामांत मरूं किंवा मारूं असें सर्वांचें इमान झालें असलें म्हणजे यापेक्षां मोठी दुसरी कोणती शपथ आहे? आपण रजपूत लोक एकांतांत बसून बोललों तेंच कायम. तें बदलावयाचें नाही. यापेक्षां ज्यास्ती करार तो कोणता पाहिजे. शपथा कोणी व्हाव्या? भट, भित्रे, संशयखोर, मुरदाड, या लोकांनीं शपथा व्हाव्यात. या लोकांची कशीही फजीती झाली तरी ते काहीं बोलवयाचे नाहींत. जेथें लोकांना एकमेकांची खातरी नाही, चितलेलें कार्य स्वतः अनिष्ट असतें तेथें शपथेची गरज पण यःकश्चित् वचन एका रजपूत मनुष्याच्या तोंडांतून निघून गेलें असून जर तें त्यानें मोडलें तर त्याच्या बेचालिसांना वट्टा लागत असतो, असें असून या आपल्या चालीच्या सरळ कृत्यांत आपल्या सारख्या बाणेदार लोकांनीं शपथा आणा करण्याचें मनांत आणून आपल्या कृतीला किंवा हेतूला लोक नांवें ठेवतील असें करावें काय?

कुटिलसिं० —पण वाचस्पती विषयी कसे काय? त्याचा अहमास आपण पहावा काय? मला वाटते की, तो आपल्यामध्ये असल्याने आपल्याला मोठी बळकटी येईल.

सुमेरसिं० —त्याला आपण सोडू नये.

भीमसिं० —कधीही नये.

इसरीसिं० —आपण त्याला आपल्यांत घेऊं म्हणजे त्याचे पिकलेले केंस आपल्या प्रतिष्ठेस कारण होतील. आपण केलेल्या कृत्यास लोक बरे म्हणतील. लोकांत असे होईल की, त्याने सांगितले तसे आपण केले. आपल्याकडे दोष राहणार नाही. आपला नेणतेपणा, हूडपणा हे सर्व अवगुण त्याचे मोठेपणाखाली छपून जातील.

संग्रामसिं० —छे: नका त्याचे नांव देखील घेऊं नका; व त्यास ही गोष्ट सांगू नका. कारण त्याचा स्वभाव असा आहे की, ज्या कृत्यास दुसऱ्याने आरंभ केला, त्यांत तो कधीही मन घालावयाचा नाही.

कुटिलसिं० —तर मग द्या त्याला सोडून. नको त्याचे नांव.

सुमेरसिं० —वास्तविकच तो अयोग्य आहे.

बखतसिं० —विजयसिंगाशिवाय दुसरे कोणास हात लावावयाचा नाही काय?

कुटिलसिं० —बखतसिंग, बरे विचारले. मला वाटते प्रतापसिंग हा विजयसिंगाचा मोठा प्यारा आहे,

तर विजयसिंगाला मारावा व त्याला ठेवावा, हे मला नीट दिसत नाही, तो मोठा दुष्ट, लुच्या आहे. जी साधने हल्लीं त्याजपाशी आहेत त्यांत त्याने थोडेंसे कमी ज्यास्ती केल्याने तो आपणास कदाचित् पीडा करील, हे तुम्ही खचित समजा. याकरितां विजयसिंगाला व प्रतापसिंगाला एकदम मारिले म्हणजे बंदोबस्त होईल.

संग्रामसिं०—रागाने मुंडके अगोदर उडवावे आणि मग द्वेष बुद्धीने हात, पाय तोडीत बसावे, यांत आपण फारच हिंसाळू आहोत असे दिसेल; कारण प्रतापसिंग म्हणजे विजयसिंगाचा एक हातच होय. मित्रहो, आपण याजक व्हावे खाटिक होऊं नये. आपण सगळे विजयसिंगाचे जिवावर उठलो आहोत. त्याचे शरीराशी आपल्याला काय करावयाचे आहे. माणसाचा जीव रक्ताचा नाही. काय सांगवे! विजयसिंगाचा जीव त्याचे शरीरास धक्का लावल्या-वांचून जर आपल्या हातीं येता तर बरे होते. परंतु हर! हर! तसें करतां येत नाही. विजयसिंगाचा जीव हातीं लागण्यास विजयसिंगाला रक्तबौबळ केलाच पाहिजे म्हणून प्रिय मित्रहो, आपण त्याला उघडपणीं मारूं, पण मनांत राग धरून मारूं नये. आपण त्याचा प्रोडांश करून देवांना अर्पण करूं, पण कुऱ्यांना घालतात, तसें त्याचे फाडून तुकडे करणे नीट नव्हे. मतलबी धनी असला म्हणजे तो जसा पहिल्यानें आपल्या चाकरांस कोणावर चालून जाण्यास चिथवितो,

आणि त्यांना तसे केल्या सवरव्यावर मग आपण त्यांजवर रागावल्यासारखे दाखवितो तसे आपण केले हिजे; या योगाने असे दिसेल की, आपण केले हे होण्याचे नाही म्हणून केले. द्वेषबुद्धीने केले नाही. अशी समजूत साधारण लोकांची झाली म्हणजे लाक आपणास मारेकरी म्हणणार नाहीत. शारेकरी म्हणतील. प्रतापसिंगाचे तर नांव देखील नका, कारण विजयसिंगाचे डोके उडविले म्हणजे जसे विजयसिंगाचे हाताने काही व्हावयाचे नाही तसे विजयसिंग मेळ्यावर प्रतापसिंगाच्याने काही व्हावयाचे नाही.

कुटिलसिं० — तरी मला त्याचा भरंवसा येत नाही.

त्याचा व विजयसिंगाचा जीव एक आहे म्हणून—

संग्रामसिं० — छे! छे! हे मनांत देखील धाणू नका. जरी तो विजयसिंगाचा जीवश्चकंठश्च स्नेही असला तरी विजयसिंग मेळ्याबद्दल तो काय ते आपल्या निवास करून घेईल. फारतर त्याची हयबत घेईल आणि प्राण सोडील. मी म्हणतो त्याने हेच केले म्हणजे मोठे भाग्याचे. कारण तो खेळण्यांत, चिनीत आणि मंडळीत निमग्न असतो.

रामसिं० — त्याजला भिण्यास नको; कारण तो जिवंत असला तरी हसेल आणि स्वस्थ बसेल.

(घड्याळ वाजते.)

संग्रामसिं० — यांचा किती वाजतात. मोजा.

कुटिलसिं० — तीन वाजले.

रामसिं० —तर जाण्याची वेळ झाली.

कुटिलसिं० —पण आज विजयसिंग बाहेर निघेल, किंवा नाही याचें मला पक्कें समजत नाही; कारण आलीकडे तो धर्मभोळा झाला आहे. स्वप्न, शर्व वगैरे तो खरी मानूं लागला आहे. पूर्वीप्रमाणें त्यांचे त्यांवर अविश्वास नाही. कदाचित पुजारणीच्या आग्रहावरून किंवा या रात्रीच्या अनर्थावरून तो दरवारास जाण्याचें रहित करील.

वशतसिं० —त्याजविषयी शंका अगदीं आणून नका. जरी त्याचा असा निश्चय झाला असला तरी मी त्याचें मन वळवीन. गेंडा धरावयाचा असला म्हणजे त्याची धडक येत आहे ती आपण एकाद्या झाडाच्या आड झालों म्हणजे त्याची धडक झाडावर बसते व त्याचें शिंग झाडांत रूपांत. नंतर तो सहज पकडला जातो. आस्वल हा आरशाच्या योगानें फसतो; त्याजपुढें आरसा ठेविला, म्हणजे त्यांत वघावयाचे नाहीं लागतो इतक्यांत त्यास पारधी धरतात. हत्तीला धरण्यास एक खांच तयार करितात व वरती काटक्या घालून मातीं टाकतात. त्याजवर कांहीं तरी हिरवें घातलें म्हणजे तो तें खावयास जातो आणि आंत पडतो. सिंहाला जाळें टाकलें म्हणजे तो त्यांत सांपडतो तशींच माणसें स्तुतीनें फसतात. विजयसिंगाम या प्रकारच्या गोष्टी ऐकण्यास आवडतात. जेव्हां मी त्याला म्हणतो कीं, तुम्ही मात्र हांजी हांजी करणाऱ्या लोकांचा तिरस्कार करतां

(४३)

तेव्हां तो म्हणतो "होय भी करितो खरा" त्याला हे-
एकून अत्यानंद होतो; कारण त्यांत त्याची आतिशय स्तुति
केलीसैं होतें. मला त्या कामास लागूं द्या; कारण भी
त्याचें मन हवें तसैं नीट रीतीनें वळवीन आणि त्यास
दरबारामध्ये आणान.

कुटिलसिं०—त्यास घेऊन येण्यास आम्हीही
सर्वजण तेथें असूं.

संग्रामसिं०—त्याची यत्ता कोठपर्यंत. आठ
वाजे. तो पर्यंत म्हणजे पराकाष्टा. असेंचना?

भीमसिं०—होय असेंच. पण यांत चुकूं नका.

इसरोसिं०—किसनसिंगाचें व विजयसिंगाचें वांकडे
आहे. अमयसिंगाची स्तुति किसनसिंगानें केली म्हणून
विजयसिंग त्यास रागें भरला. त्याजविषयीं तुमचे
कोणाचेच मनांत आलें नाहीं हें कसें?

संग्रामसिं०—तुम्ही त्याच्या घराकडे जा. मी
याला फार आवडतो. उगीच नव्हे, त्याला कांहीं
कारणें आहेत. त्याला तुम्ही फक्त इकडे पाठवून
द्या म्हणजे मी त्याचें मन वळवितों.

कुटिलसिं०—आतां प्रातःकाळ झाला. आम्ही
आपला निरोप घेतो. मित्रहो, तुम्ही आतां येथील गर्दी
गोडा, परंतु काय बोललां आहांत याची आठवण ठेवा,
आणि खरे रजपूत आहांत असें दाखवा.

संग्रामसिं०—मित्रानो, आनंदमुद्रा धारण करा.
देसण्यांत छानदार दिसा. आपल्या मनांत काय आहे

है जनांत दाखवूं नका. आपल्यामध्ये नाटकपात्रे जशी दम-
दार व पक्का निश्चयाची दिसतात, तशा प्रकारची वतावणी
ठेवा. बरे तर या. आतां सर्व मंडळीस राम राम.

(संग्रामसिंग राहतो सर्व निघून जातात.)

संग्रामसिं० -- महिपत, कायरे शौप ही! बरे
असो, खुशाल नीज. काळजाच्या माणसांना जशी
नाना प्रकारची स्वप्ने पडतात, तशी तुला पडत नसतील;
म्हणूनच तुला इतकी गाढ निद्रा लागली.

कमलिनी येते.

कम० -- ऐकलत कां?

संग्राम० -- प्राणसखे, हे काय? आता कशाला
उठलीस? असल्या पहाटच्या थंड हवेत बाहेर येणे हे
तुझ्या अशक्त प्रकृतीस नीट नव्हे.

कम० -- माझ्या प्रकृतीचे मेलें असो, पण आपल्या-
ला तरी चांगले कां हे? पलंगावरून आपण हळूच
उठून बाहेर यावयाचे. जिवाला कांहीच कां नाहीं
घाटले? काल रात्री फराळ करतांना एकदम उठून
इकडे तिकडे फिरायाचे; कांही तरी मनांत येऊन
आपण सुसकारे टाकायाचे; आपणास काय होतें म्हणून
मी विचारलें, तेव्हां मजकडे रागानें टवकारून पहायाचे.
बरे मी आणखी जेव्हां विचारूं लागलें तेव्हां डोके
खाजवून रागानें पाय हापटायचे. तरी मी ऐकिलें नाहीं.
तेव्हां रागावून, येथून जा, म्हणून हातानें मला खूण

होच मी निघून गेलें. कारण न जाणो. अगोदरच मग आला होता आणि मी ऐकिलें नाहीं म्हणजे आपण वरच संतापाल, मी म्हटलें! असेल मेलें, अशी लहर वेळीं सगळ्यानाच येते! त्यांत काय आहे! पण मेली लहर ती. तिच्या मुळें आपल्याच्यानें पिवेना, वसवेना असें झालें. आणि तिच्या कां न जितका बदल आपल्या मनाचा झाला आहे तितका शरीराचा होता तर आज आपण मला ओढखूं विल आलां नसतां. तर आपणास वाईट कशाचें वाटतें मला सांगायचें होतें.

संग्राम० --सखे, त्याचें कारण इतकेंच कीं, माझी कृति नीट नाहीं. दुसरें कांहीं नाहीं.

कम० --हें काय सांगतां, येथें इतकें कां वेड गलें आहे? जर प्रकृतीस बरें वाटत नसतें तर जिक- न प्रकृती ताळ्यावर येईल तें आपण केलें असतें.

संग्राम० --मग मी तसें करित नाहीं कीं काय? धि, जा जाऊन नीज.

कम० --अजारी असून असें उघड्या अंगानें सका- च्या गारळ्यांत हिंडणें हें चांगलें असेल, नाहीं कां? दाम ऊब सोडून हळूच अंधरुणांतून उठून असल्या त्रीच्या खराब हवेंत हिंडून दुखणें मात्र ज्यास्ती व्हाव- ाचें, हीं काय अजारी माणसाचीं लक्षणें? छी: छी: काय सांगतां! हें कांहीं नाहीं. हा आजार कांहीं तरी आपल्या मनाचा आहे. शरीराचा नाहीं आणि ज्या

अर्थी माझे बायकोचें नातें आहे त्या अर्थी तो आजार काय हें मला समजलें पाहिजे. जरी माझे सौंदर्य आतां गेलें असलें तरी पूर्वीचें सौंदर्य मनांत आणा, शपता आणा काय केल्या होत्या त्यांचें स्मरण करा. लग्नाचे वेळेचे शपतेला जागा. मी आपली अर्धांगी आहे हें सर्व मनांत आणून मला सांगा. आपण इतके उदास कां? रात्रीं आपल्याकडे पांच सात असामी तोंडे झांकून आले होते ते कोण? ते काळोखांत देखील आपलीं तोंडे उघडों ठेवायास लाजले.

पायां पडतें.

संग्रा०—हे प्रिये, नको नको पायां पडूं नको.

कम०—ह्या हृदयांत दया असती तर मला पायां पडणें कशाला हवें होतें. मी जेव्हां आपणास माळ घातली तेव्हां कां असें ठरलें होतें कीं, आपल्या गुप्त गोष्टी मला कधीं कळवायाच्या नाहींत. असें असेल तर सांगायचें होतें. आपण आणखी मी कांहीं दोन नाहींत. पण नुसतें जेवायाच्या, बोलायच्या चालायच्या येवढ्याच का कामांत आपण आणि मी एक? मी आपल्या सुखाचीच कां सोवतीण? इतकेंच जर असेल तर मी आपली पत्नि कशाची? राख आहे.

संग्रा०—तूं माझी खरी सत्व संपन्न स्त्री आहेस. जितका माझा जीव मला प्यार आहे तितकी तूं मला प्यार आहेस.

कमलिनी—असें जर खरें असतें तर मग मला

(४७)

कां न कळते? मी जातीची अवला
आणि अवला असले तरी भलती सलती नव्हे.
आहे माळ घातली ती मी, स्त्री खरी, पण बे अन्नूची
व्हे. गुलाबसिंगासारख्याची कन्या आहे. तर
असल माझा पिता व आपल्यासारखे प्राणपती असून
मी इ स्त्रियां सारखीच का असावी? माझे आंगी कांहीच
कां रदास्तपणा नसेल? काय गुप्त गोष्ट आहे ती
कुं द्या. मी कोणास सांगणार नाही. माझा
धास नसला येत तर ही पहा माझे स्वैर्य दाखविण्या-
ही मी आपले मांडीत कट्यार मारून घेतली आहे.
नुसते येवढ्यासाठी जिने कट्यार मारून
ली. तिच्या तोंडांतून तुमच्या गोष्टी बाहेर जातील
प?

संग्राम०—भगवंता मी या थोर स्त्रीचा भ्रतार
जेन असे कर. ऐका! ऐका! कोणी दार वाज-
व आहे. प्रिये, अंमळ आंत जा. मग तुला सांगेन
य हितगूज आहे तें. ती मंडळी कां आली होती,
चि माझे काय ठराव झाले, मी उदास कां दिसतो
सर्व तुला उघड करून सांगेन पण आतां जा कशी
पून लवकर.

(कमलिनी जाते.)

(महिपत आणि किसनसिंग येतात.)

संग्राम०—म्हण्या, दार कोण वाजवीत आहे?

महिपत—महाराज, कोणी दुखणेंकरी मार
आला आहे. त्याची इच्छा आपल्याशीं कांहीं बोलणें
आहे.

संग्राम०—हं! हं! हे किसनासिंग ज्याचे पांचे
इसरोसिंग बोलत होते ते. म्हण्टा तूं तिकडे जा. मी
नासिंग कसे काय आहे?

किसन०—माझा गरीबाचा राम राम येतो सात

संग्राम०—वाः आजारी पडायाला वेळ तर
शोधून काढली. या वेळेस आजारी नसतां तर बरे
होते.

किसन०—जर कांहीं एकादें मरदुमीचे कृत्य
असलें तर मी चांगलाच आहे. मग मला दुखणें
नाहीं.

संग्राम०—अशी कामगिरी तर आहे, पण तुम्हाला
ऐकून घेण्याची तरी शक्ति कोठें आहे?

किसन०—ईश्वर साक्ष, संग्रामासिंग, माझ्या दुख
ण्याची मी काडीमात्र परवा करित नाहीं. तुम्ही रामन
गरचे नायब आहांत. थोर कुलांतले आहांत, व शूर
आहांत. जसा गारोडी मंत्राचे योगानें वादीचा सांप
करतो तसें तुम्ही माझे निर्जिव मनाला सजीव केले.
आतां सांगा मला धूम मारायाला पाहिजे तर निमिष
मात्रांत चंद्राला भेटून येतो. बोलो काम काय?

संग्राम०—त्या कामगिरीनें दुखणें पळून जाईल
व मनुष्य जेर असलें तरी जबर होईल.

आपण तसेच कित्येक जबर आहेत, आणि नलगे काय? म्हणजे मग—होय असें करणें जरूर आहे. ज्या असत काम काय आहे हें कळविण्याचे आहे त्यांकडे मी इतके तें मी तुम्हाला वाटनें सांगेन. कां न०—तुम्ही चला मी तुमचे पाठीमागून येतो. कः ला त्वेष आला आहे. तुम्ही मला जिकडे तिकडे येतो; मग कांहीं कां करावयास निघानात. बरोबर असलांत म्हणजे झालें. संग्राम०—तर मग चला, हा निघालों. ते दोघे निघून जातात.

प्रवेश दुसरा.

विजयसिंगाचे वाड्यांतील महाल.

गर्जना व वीज. विजयसिंग रात्रीच्या पोषाकानें येतात.

विजय०—आज रात्री जमीन अस्मान जसें खचळून गेलें आहे. “धांवा! धांवा! विजयसिंग मेले!” आज माझी सखी स्वप्नांत तीन वेळ बरळली. कोणरे!

एक चाकर येतो.

चाकर—महाराज.

विजय०—जारे, भटाला जाऊन विचार, आज मी
कसा आहे तो. आणि मला येऊन सांग. बोलार

चाकर—आज्ञा सरकार.

(पद्मिनि येते.)

पद्मिनि—काय हो, भलतच, आज बाहेर काजा.
यचें मनांत आणल आहे? मी नाही हो आज घरा
बाहेर पाऊल घालू देणार. नेत

विजय०—सखे, मी तर आज हटकून जाणार.
जे मला भय घालतात, त्यांनी मला नुसता पाठमोरा
पाहिला आहे. पण त्यांनी माझे तोंड पाहिले की,
लागलेच ते नाहीसे होतील.

पद्मिनि—आज पावेतो मी शकुनावर फारसा वि-
श्वास ठेवीत नवते. पण आतां मात्र त्याचें मला भय
वाटू लागलें. जे चमत्कार आपण पाहिले व ऐकिले
त्यां खरीज एकजण असें सांगतो की, आज पाहरेकच्या-
च्या दृष्टीस भयंकर गोष्टी पडल्या. तो सांगणारा
आंत आहे. तो म्हणतो की, एक सिंहीण रस्त्यांत
व्याली, थडगीं उकलून त्यांतून प्रेतें बाहेर पडलीं, आ-
काशांत मोठमोठ्या योद्ध्यांचा दारुण युद्ध प्रसंग होऊन
राजवाड्यावर रक्तवृष्टी झाली, सिंहनाद कानावर पडूं
लागले, घोडे खिंकाळूं लागलीं. मनुष्यें मरणोन्मुख
होऊन कण्हूं लागलीं, आणि भुतें रस्तोरस्तीं फिरूं,
ओरडूं लागलीं. प्राणनाथ, असें कधीच होत नाही
आणि तें आज घडलें म्हणून मी भिऊन गेलें आहे.

हे विजय०—देवानें जें मनांत आणलें तें कोणाच्यानें
करवेल काय? मी तर आज बाहेर जाणार, कारण
आहे न जसे मला प्रतिकूल आहेत, तसेच सर्वांना
आपण आहे. जी सर्वांची वाट ती माझी.

असले पद्मिनि—कोणी रंक मराठ्याचा असला तर चंद्रास
मी इतें पडत नाही, परंतु राजा मराठ्याचा असला म्हण-
कां व पडते.

कः विजय०—नामदं लोक जिवंत असले तरी ते
मेल्याप्रमाणेच आहेत. परंतु शूर लोक एकवारच
मरतात. उया अर्थी मृत्यू केव्हां तरी येणारच त्या
अर्थी लोकांनी मृत्यूला कां भ्यावे याचे मला फारच नवल
वाटते. (चाकरांस) भटजी काय म्हणालेरे?

चाकर—आज आपण बाहेर पडूं नये असें त्यांचे
म्हणणे आहे. त्यांनी पशूची आहुती केली तेव्हा
त्यांची आतडी काढून पाहतां त्यांत त्यांना काळीज सांग-
डले नाही.

विजय०—भित्रे लोकांची फजीति करण्यासाठीं
देवांनी हा दृष्टांत दिला आहे. मी जर आज भिऊन
घरी राहिलों, तर मग मला छातीच नाही असें म्हटलें
पाहिजे. नाही नाही, मी कधीही घरी बसून राहणार
नाहीं. भितीला पूर्णपणे माहीत आहे कीं, मी तिच्या-
हून भयंकर आहे. कारण ती आणि मी सिंहाची विले
आहोंत पैकीं मी वडील आहे. याकरितां मी आज
बाहेर जाणार.